

1

2

Baron Žiga Zois - slovenski razsvetljenski ornitolog

// Jakob Smole

1: Klavžar (*Geronticus eremita*); ime te vrste, ki se je ohranilo v Zoisovem rokopisu, je verjetno zelo staro.
foto: Tomi Trilar

2: Baron Žiga Zois (1747 – 1819)

Baron Žiga Zois se v slovenski zavesti pojavlja kot ena osrednjih oseb razsvetljenstva. Pri tem je poudarjen njegov prispevek na področju prebujanja slovenske narodne zavesti in humanizma, medtem ko se njegovo ukvarjanje z naravoslovjem navadno povezuje le z mineralogijo. Verjetno zgolj zato, ker je le Zoisova zbirka mineralov dostopna širši javnosti, razstavljena v Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani. Pisna zapuščina, knjige, pisma in rokopisi, pa je varno spravljena v Narodni univerzitetni knjižnici (NUK) v Ljubljani, daleč od oči javnosti. Majhen del pisem je sicer moč najti na internetu (<http://nl.ijs.si/e-zrc/zois>), vendar gre pri tem le za dopisovanje med Zoisom in Jernejem Kopitarjem, večina drugega gradiva pa do dandanes še ni bila obdelana in ovrednotena.

Žiga (Sigismund) Zois pl. Edelsteinski se je rodil 23. novembra 1747 v Trstu. Oče, Michelangelo Zois, je izhajal iz italijanskega Bergama, po materi Ivani Katarini pa je bil slovenskega rodu. Ob tem je treba pripomniti, da je bila v tisti dobi avstrijskega cesarstva narodnost precej nepomembna. Ljudi so v mnogo večji meri opredeljevali po stanu, religiji in pokrajinah. Valvasor je na primer slabih 60 let pred Zoisovim rojstvom pel slavo Kranjski in ne Sloveniji, ki takrat ni obstajala niti kot pojem. To se je spremenilo v Zoisovi dobi, ko se je začela razvijati pripadnost jeziku in prek slednjega narodna zavest. Prvo izobrazbo je Zois pridobil v Ljubljani, leta 1761 pa ga je oče poslal kot laičnega gojenca v duhovno semenišče v italijanski kraj Reggio Emilia, kjer si je pridobil obširno

izobrazbo. In kakšen je bil njegov predmetnik? Italijanščina, nemščina, spise, risanje, računstvo, arhitektura, antična in italijanska književnost, glasba, ples in mečevanje. Razen tega se je Zois v tem času preizkušal na gledaliških deskah. Ko se je leta 1765 iz Italije vrnil v Ljubljano, ga je oče takoj vpregel v družinska podjetja. Zoisu je pri tem pomagalo njegovo jezikovno znanje – poleg tekočega znanja nemščine, italijanščine, latinščine in slovenščine se je izpopolnjeval še v angleškem in francoskem jeziku, se v prostem času ukvarjal s starocerkveno slovanščino in z njo povezanimi pisavama glagolico in cirilico. Zaradi trgovskih poslov pa se je srečal še s švedščino, laponsščino in jezikom Lotišev. V Ljubljani se seveda ni posvečal zgolj jezikom in trgovanju, marveč tudi naravoslovju; na tem področju sta bila njegova učitelja Gabrijel Gruber (arhitekt izsuševanja Ljubljanskega barja in prekopa, ki nosi njegovo ime) ter Jožef Maffei (matematik, čigar učenec je bil tudi Jurij Vega). Izjemen humanistični potencial, ki se je nakopičil v Zoisu, se je izlival v mnoge potoke – najbolj znan med njimi je gotovo njegov krožek, v katerem so se zbirali Valentin Vodnik, Anton Tomaž Linhart in jezikoslovci Jurij Japelj, Blaž Kumerdej ter Jernej Kopitar.

Prispevek k naravoslovju

Tokrat pa nas bo bolj zanimala Zoisova naravoslovna dejavnost – kaj je pravzaprav Zois prispeval k razvoju slovenskega naravoslovja? Tukaj igra zelo pomembno vlogo njegova mineraloška zbirka. Kot strasten zbiralec je ustvaril največjo tovrstno zbirko na Kranjskem. Po Zoisovi smrti je zbirko odkupil cesarski dvor, ki jo je potem podaril Kranjskemu deželnemu muzeju ob njegovi ustanovitvi. Zoisovi minerali in kamnine so tako, skupaj z zbirkami polžjih hišic grofa Hohenwartha in žuželk Ferdinanda Schmidta, postali ustanovna zbirka muzeja, ki se je leta 1888 preselil z Vodnikovega trga in od takrat domuje v stavbi v bližini parlamenta, danes kot Prirodoslovni muzej Slovenije. Zoisova strast do mineralov je botrovala tudi prvim vzponom na Triglav. Razmeroma kmalu po prvem vzponu leta 1778, ki je bil opravljen

1. Ordo. Accipitres. Rankinjal
1. genus. Buteo. Gofjova
1. Buteo. Gofjova
2. Buteo. Gofjova
3. Buteo. Gofjova
2. Falco. Falke
1. Falco. Gofjova
2. Falco. Gofjova
3. Falco. Gofjova
4. Falco. Gofjova
5. Falco. Gofjova
6. Falco. Gofjova
7. Falco. Gofjova
8. Falco. Gofjova
1. Falco. Gofjova
2. Falco. Gofjova
3. Falco. Gofjova
4. Falco. Gofjova
5. Falco. Gofjova
6. Falco. Gofjova
7. Falco. Gofjova
8. Falco. Gofjova
9. Falco. Gofjova
10. Falco. Gofjova
11. Falco. Gofjova
12. Falco. Gofjova
13. Falco. Gofjova
14. Falco. Gofjova
15. Falco. Gofjova
16. Falco. Gofjova
17. Falco. Gofjova
18. Falco. Gofjova

3

4

na Zoisovo pobudo, sta se leta 1795 v triglavsko pogorje odpravili dve odpravi, ki ju je organiziral Zois, vodil pa Vodnik. Pomislili bi torej, da znamenita gorska rastlina Zoisova zvončica (*Campanula zozysii*) nosi ime po Žigi Zoisu. Pa ni tako, saj je zvončici posodil ime Zoisov mlajši brat Karl, ki je bil navdušen botanik. Z raziskovanji triglavskega pogorja pa je Zois posegel v takratno znanstveno debato o nastanku kamnin. Mecen se sicer odpravni ni udeležil, saj je od leta 1780 bolehal za protinom, v naslednjih letih pa je bolezen napredovala in od leta 1797 je bil vse do svoje smrti leta 1819 priklenjen na invalidski voziček. Omeniti moramo tudi njegovo zanimanje za človeško ribico (*Proteus anguinus*). Človeške ribice je uspešno gojil doma. Znan je podatek iz njegovega nepodpisanega članka v Laibacher Wochenblatt, da ima doma primerke, ki so v ujetništvu že več kot tri leta, kar je bil za tisti čas nedvomno velik dosežek. Primerke je pošiljal tudi na Dunaj zoologu Carlu von Schreibersu, ki je prvi izdelal anatomske študije močerila.

Kam pa bi lahko uvrstili Zoisa kot ornitologa?

V njegovi knjižni zbirki (obsega približno 4.000 zvezkov!) je bil tudi izvod Scopolijeve *Annus I Historico Naturalis*. K pticam iz drugega dela te publikacije, *Descriptiones Avium*, je Zois s svinčnikom na svoj izvod pripisal slovenska imena. Še bolj pomembna pa utegneta biti dva rokopisna zvezka, ki ju prav tako hranijo v NUK-u. Prvi, poimenovan *Aves terrestres* (kopenske ptice) oziroma *Nomenclatura carniolica* (kranjsko poimenovanje), je najobsežnejši spisek slovenskih (kranjskih) ptičjih imen dotlej – seznam obsega 430 vrst, od katerih jih ima 230 tudi kranjsko ime. Verjetno so nekatere vrste navedene dvakrat pod različnimi imeni, glede na razmerno skromno in nezanesljivo literaturo tedanjega časa ter glede na dejstvo, da Zois vseh vrst s seznama ni videl v živo. Kljub tem pomanjkljivostim pa to ne zmanjšuje vrednosti seznama. Nekaterih slovenskih imen ptic brez teh zapiskov ne bi nikoli poznali, saj so se z razvojem jezika in spremembami v okolju sčasoma spremenila ali pa izgubila. Najbolj znan primer je gotovo klavžar

(*Geronticus eremita*), vrsta, ki je še pred Zoisom v naših krajih izumrla, njeno ime pa se je ohranilo v Zoisovem rokopisu. Drugi rokopis vsebuje terenske zapiske, ki so morda vir dragocenih zgodovinskih informacij o pticah na natančno določenih lokalitetah. Ta del je še neobdelan, kar gre v veliki meri pripisati jeziku in pisavi. Zois je terenske zapiske namreč zapisal v nemščini, za ta jezik pa je bila v tistem času v uporabi gotica, ki jo v pisani obliki danes berejo le še strokovnjaki, zapis pa je poleg tega zelo droben in obleden. Omenjeni rokopisi so kmalu po Zoisovi smrti dali zagon Freyerju, ki je leta 1842 v nemščini izdal svojo *Favna na Kranjskem živečih sesalcev, ptičev, plazilcev in rib* in v njej uvodoma navedel Zoisa.

Čeprav zavzema baron Žiga Zois v slovenski zgodovini pomembno mesto, pa se zdi, da ga še premalo cenimo – od Kopitarja do Freyerja, od Vodnika do Linhartarja ter Prešerna (med drugim je Bürgerjevo Lenoro prvi prevajal prav Zois!), pa vse do Prirodoslovnega muzeja Slovenije. Zoisa lahko mirno postavimo med prvo peterico najpomembnejših oseb v slovenski zgodovini, saj je bil gonilna sila, ki je »ustvarila« vidne predstavnike razsvetljenskega in romantičnega obdobja pri nas. ●

VIRI:

- ALJANČIČ, M. (2007): Žiga Zois in človeška ribica. – *Glasnik Slovenske matice* 39-41 (1-3): 136-144.
- FREYER, H. (1842): Fauna der in Krain bekannten Säugethiere, Vögel, Reptilien und Fische Ljubljana.
- JANČAR, T. (1999): Nomenclatura carniolica barona Žige Zoisa – ob 200. obletnici rokopisa. – *Acrocephalus* 20 (94-96): 71-86.
- KACIN, M. (2001): Žiga Zois in italijanska kultura. ZRC SAZU, Ljubljana.
- TESTEN, P. (2007): Žiga Zois – biografska skica. – *Glasnik Slovenske matice* 39-41 (1-3): 118-125.
- ZOIS, S. (1807): Von dem im Dorfe Wir bey Sittich vorkommenden Fischart. Laibacher Wochenblatt, Ljubljana.
- VIDMAR, L. (2007): Korespondenca Žige Zoisa: <http://nl.ijs.si/e-zrc/zois/index-sl.html>

3: Zoisov rokopis z ornitološko vsebino, ki ga hrani NUK pod oznako Ms 168.

4: Človeška ribica (*Proteus anguinus*) je zelo prevzela Zoisa; vrsto je uspešno gojil doma v Ljubljani in o njej objavil svoj edini (nepodpisani) prispevek. foto: Arne Hodalič